

**ČESKÁ
REFLEXIVNÍ
DEAGENTIZACE
V DIACHRONNÍM
POHLEDU**

Jiří Pergler

KATALOGIZACE V KNIZE - NÁRODNÍ KNIHOVNA ČR

Pergler, Jiří

Česká reflexivní deagentizace v diachronním pohledu / Jiří Pergler. – Vydání první. – Praha : Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, 2020. – 1 online zdroj. – (Trivium ; 19. svazek)

Anglické resumé

Obsahuje bibliografie, bibliografické odkazy a rejstřík

ISBN 978-80-7308-968-9 (online ; pdf)

* 811.162.3 * 81'0 * 81'367.625 * 81'367.625/.626.8 * 81'36 * (048.8)

- čeština - 15.-17. století

- vývoj jazyka

- slovesa

- reflexiva

- gramatikalizace

- reflexivní deagentní konstrukce

- deagentizace

- monografie

811.162.3 - Čeština [11]

Recenzovali

prof. Dr. Tilman Berger

PhDr. Šárka Zikánová, Ph.D.

© Jiří Pergler, 2020

© Univerzita Karlova, Filozofická fakulta, 2020

Všechna práva vyhrazena

ISBN 978-80-7308-967-2 (Univerzita Karlova, Filozofická fakulta)

ISBN 978-80-7308-968-9 (online : pdf)

ISBN 978-80-88211-12-9 (ÚJČ AV ČR, v. v. i.)

Obsah

I. Úvod	9
II. Teoretická část	15
II.1 Úvod teoretické části	17
II.2 Obecná teoretická východiska	20
II.2.1 Gramatikalizace v pojetí Hoppera a Traugottové (2003)	21
II.2.2 Onomaziologický a sémaziologický pohled na gramatikalizaci	27
II.2.3 Unidirekcionalita a retrakce	31
II.2.4 Kategorizace a pojetí kategorií	35
II.2.5 Průběh aktualizace a pojetí reanalýzy	41
II.2.6 Vztah gramatikalizace a lexikalizace	47
II.2.7 Role kontextu v gramatikalizačním procesu	50
II.2.8 Konstrukční pohled na gramatikalizaci a pojem konstrukcionalizace	53
II.2.9 Dílčí shrnutí	59
II.3 Reflexivní deagentizace v kontextu konstrukcí s reflexivem <i>se</i>	60
II.3.1 Lingvistická zpracování českého reflexiva <i>se</i>	61
II.3.1.1 Taxonomický přístup	61
II.3.1.2 Netaxonomický přístup	68
II.3.1.3 Generativistický přístup	72
II.3.1.4 Konstrukční přístup	77
II.3.1.5 Dílčí shrnutí	82
II.3.2 Reflexivita v pohledu typologickém	82
II.3.2.1 Přístup syntaktizující: Geniušienéová (1987)	83
II.3.2.2 Přístup sémantičtější: Kemmerová (1993)	95
II.3.3 Dílčí shrnutí	104
II.4 Reflexivní deagentizace v kontextu konstrukcí pasivních a deagentních	106
II.4.1 České deagentní konstrukce a jejich vlastnosti	107

II.4.2 Deagentnost/pasivum v pohledu typologickém a obecnělingvistickém	112
II.4.2.1 Formální syntax: promoce, democe a impersonální pasivum	113
II.4.2.2 Pragmatika: defokalizace agentu a prototypické pojetí pasiva	116
II.4.2.3 Diskurz: situační typy a distribuce defokalizačních konstrukcí	119
II.4.3 Slovanský kontext	124
II.4.4 Reflexivní deagentní konstrukce v češtině a její funkce	130
II.4.5 Dílčí shrnutí	137
II.5 Reflexivní deagentizace v pohledu diachronním	138
II.5.1 Původ a vznik reflexivní deagentní konstrukce	139
II.5.1.1 Vznik deagentní konstrukce v pohledu typologickém	139
II.5.1.2 Vznik deagentní konstrukce jako gramatikalizační proces	144
II.5.1.3 Chronologie vzniku české deagentní konstrukce	154
II.5.1.4 Obnovení reflexivního značení: ústup reflexiva <i>se</i> z funkce zájmena	158
II.5.2 Další vývoj reflexivní deagentní konstrukce	165
II.5.2.1 Deagentní konstrukce s podmíněm a bez podmíněm	165
II.5.2.2 Agens a možnost jeho vyjádření	171
II.5.2.3 Funkční vývoj reflexivní deagentní konstrukce	175
II.5.2.4 Zvláštní typy užití reflexivní deagentní konstrukce	180
II.5.3 Dílčí shrnutí	184
II.6 Shrnutí teoretické části	186
III. Analytická část	191
III.1 Úvod analytické části	193
III.2 Materiálová báze a klasifikace reflexiv	197

III.2.1	Databáze dokladů reflexiva <i>se</i>	198
III.2.1.1	Struktura databáze	198
III.2.1.2	Principy výběru zdrojových textů	200
III.2.1.3	Principy excerpce dokladů	203
III.2.1.4	Skladba dokladů	204
III.2.2	Klasifikace funkcí reflexiva	205
III.2.2.1	Přehled funkcí	206
III.2.2.2	K otázce kategoriálních hranic	240
III.3	Analýza užívání reflexivní deagentní konstrukce v 15.–17. století I: celkový pohled	246
III.3.1	Zastoupení deagentní konstrukce	247
III.3.1.1	Chronologická distribuce dokladů	247
III.3.1.2	Distribuce vzhledem ke zdrojovým textům	251
III.3.2	Vlastnosti slovesa	255
III.3.2.1	Lexikální obsazení	256
III.3.2.2	Slovesný vid	272
III.3.2.3	Tranzitivita slovesa a syntaktická přítomnost subjektu	275
III.3.2.4	Sémantika slovesa	281
III.3.2.5	Reflexivita slovesa	285
III.3.3	Vlastnosti slovesného tvaru	289
III.3.3.1	Morfologické významy	290
III.3.3.2	Přítomnost syntaktického auxiliáru	297
III.3.3.3	Přítomnost negace	301
III.3.4	Vlastnosti subjektu/patientu	303
III.3.4.1	Kontextová zapojenost subjektu/patientu	304
III.3.4.2	Pozice vůči slovesu	308
III.3.4.3	Sémantika subjektu	312
III.3.5	Vlastnosti agentu	315
III.3.5.1	Vyjádřenost a forma agentu	316
III.3.5.2	Sémantika agentu	319
III.3.5.3	Reference agentu	320
III.3.6	Další rysy užívání reflexivní deagentní konstrukce	325
III.3.6.1	Generalizovanost děje	326
III.3.6.2	Kontexty s paralelně užitým opisným pasivem	331

III.3.7 Shrnutí výsledků analýzy	333
III.4 Analýza užívání reflexivní deagentní konstrukce v 15.–17. století II: situační typy	340
III.4.1 Situační typ habituální	342
III.4.2 Situační typ zákonitostní	347
III.4.3 Situační typ možnostní	352
III.4.4 Situační typ instruktážní	360
III.4.5 Situační typ nutnostní	364
III.4.6 Situační typ okolnostní	370
III.4.7 Situační typ metatextový	375
III.4.8 Situační typ pragmaticky nepřímý	382
III.4.9 Situační typ performativní	388
III.4.10 Ostatní případy	393
III.4.11 Shrnutí situačních typů	398
III.4.11.1 Vlastnosti deagentních užití	399
III.4.11.2 Motivace užití deagentní konstrukce	402
III.4.11.3 Zastoupení situačních typů	403
III.5 Víceznačné doklady	405
III.5.1 Kontextové vlivy	408
III.5.2 Vlastnosti víceznačných dokladů	412
III.5.2.1 Zastoupení víceznačných dokladů	413
III.5.2.2 Vlastnosti sloves	414
III.5.2.3 Vlastnosti slovesných tvarů	416
III.5.2.4 Vlastnosti subjektu	417
III.5.2.5 Vlastnosti agentu	417
III.5.2.6 Shrnutí	419
III.5.3 Situační typy víceznačných dokladů	419
III.6 Shrnutí analytické části	427
Závěr	432
Seznam zkratk a pramenů	439
Seznam citované literatury	446
Věcný rejstřík	455
Resumé/Summary	459

I. Úvod

Tématem této knihy¹ je česká reflexivní deagentní konstrukce. Reflexivní deagentní konstrukcí zde rozumíme struktury, v nichž se sloveso vyskytuje v reflexivní podobě a v nichž lze ve srovnání s nereflexivním užitím daného slovesa (tedy ve srovnání s tzv. primární diatezí) pozorovat některé rozdíly ve formálním ztvárnění jeho participantů: konatel děje, který je u nereflexivní podoby slovesa vyjádřen na pozici syntaktického subjektu, je v reflexivní deagentní konstrukci z této pozice tzv. odsunut a v současné češtině zůstává až na výjimky nevyjádřený; entita dějem zasažená, která u nereflexivní podoby tranzitivních sloves obsazuje pozici akuzativního objektu, je v reflexivní deagentní konstrukci vyjádřena subjektem (srov. příklad 1); pokud pak u tranzitivního slovesa zasažená entita ztvárněna není (příklad 2) nebo se jedná o sloveso intransitivní (3), zůstává pozice syntaktického subjektu neobsazena. Participant vyjádřený v primární diatezi subjektem, který je v reflexivní deagentní konstrukci z této pozice odsunutý, zde budeme označovat termínem *agens*, participant vyjádřený v primární diatezi akuzativním objektem, který v reflexivní deagentní konstrukci obsazuje pozici subjektu, pak budeme označovat jako *patiens*.²

- (1) *V Ondřejově se opravuje silnice.*
- (2) *Zpívalo se až do rána.*
- (3) *Na táboře se spalo ve stanech s podsadou.*

1 Monografie je mírně upravenou verzí stejnojmenné disertační práce, která byla v roce 2019 obhájena v Ústavu českého jazyka a teorie komunikace Filozofické fakulty UK.

2 Termíny *agens* a *patiens* jsou v lingvistické literatuře používány v různém významovém rozsahu, v české tradici lze např. konstatovat rozdíl mezi dvourovinnou valenční syntaxí (DVS), která pracuje se sémantičtější klasifikací a oba termíny tak používá v užším smyslu (srov. např. Daneš et al., 1987, či Grepl – Karlík, 1998), a funkčním generativním popisem (FGP), v němž se uplatňuje přístup více (formálně) syntaktický a termíny označující příslušné (tektogramatické) role tak mají význam širší (namísto termínu *agens* se tam ovšem používá termín *aktor*; srov. např. Mikulová et al., 2005, či Panevová et al., 2014). Jak vyplývá z výše podaného vymezení, je naše pojetí *agentu* a *patientu* ještě syntaktičtější než pojetí FGP (kde tektogramatické role nejsou tak striktně vázány na formální ztvárnění, neboť jsou tam za realizaci *aktoru* i *patientu* považována i jiná doplnění než nominativní či akuzativní) a odpovídá tak např. pojmům *sémantický subjekt* a *sémantický objekt*, s nimiž ve své typologii reflexiv pracuje Geniušienėová (1987).

Synchronní pohled na reflexivní deagentní konstrukci v současné češtině je reprezentován poměrně velkým množstvím odborné lingvistické literatury (v níž se často používá tradiční označení reflexivní pasivum, dalším užívaným termínem je např. reflexivní deagentiv). Této konstrukci se podrobně věnují všechny obvyklé současněčeské mluvnice (srov. např. Komárek et al., 1986; Daneš et al., 1987; Karlík et al., 1995; Štícha et al., 2013; Panevová et al., 2014) a je i tématem celé řady specializovaných studií. Výběrově lze uvést např. práce Kopečného (1954), který se podrobně zabývá jednak kategorií slovesného rodu, jednak fungováním reflexivity v češtině, Grepla (1973), který danou konstrukci chápe jako jeden z několika prostředků vyjádření deagentnosti, jež zkoumá v kontextu slavistickém, Panevové (1973), která porovnává různé české struktury implikující všeobecného konatele včetně konstrukce reflexivní, Siewierské (1988), jež reflexivní deagentizaci řadí mezi několik konstrukcí, které v různých slovanských jazycích posuzuje z hlediska jejich uvažované aktivity/pasivnosti, Friedové (2004; 2007), podávající konstrukční popis několika různých funkcí reflexiva *se* v současné češtině včetně funkce deagentní, nebo porovnávající funkční distribuci této konstrukce s distribucí opisného pasiva a srovnávající jejich vzájemný poměr v češtině se situací v ruštině (Fried, 2006), Panevové (2008), usilující podat formálními kritérii podloženou klasifikaci typů reflexiva *se* v současné češtině (spojenou s jeho explicitní kategorizací), či Hudouskové (2009), formulující generativní analýzu reflexivní deagentní konstrukce ve srovnání s konstrukcí vyjadřující sémantickou reflexivitu.

Zatímco v synchronním pohledu je tedy (současněčeské) reflexivní deagentní konstrukci věnována značná lingvistická pozornost, v pohledu diachronním, který by refleктоval její vznik a vývoj, resp. její užívání ve starších fázích vývoje češtiny, je zájem o ni podstatně nižší. Historické mluvnice se této konstrukci typicky věnují jen velmi stručně, a pokud jde o relevantní specializované studie, lze z relativně novější doby uvést snad jen práci Štíchovu (1988), který pro danou konstrukci uvádí ze starší češtiny řadu zajímavých dokladů, a článek Meyerův (2010), který se zabývá historickým vývojem této konstrukce nejen v češtině, ale i v několika dalších slo-

vanských jazycích. (Okrajově se samozřejmě o dané problematice zmiňují také práce další, srov. zejm. Schäfer /1982/, který se však soustředí nikoli specificky na reflexivní deagentní konstrukci, nýbrž na staročeskou reflexivitu obecně, podobně je tomu u Havránka /1928/, který navíc usiluje o postižení situace obecně slovanské; reflexivní deagentní konstrukci ve staré češtině se také částečně věnujeme jinde /viz Pergler, 2014/, kde se ovšem opíráme pouze o nečetný jazykový materiál.) Právě nedostatečné lingvistické zpracování diachronního vývoje české reflexivní deagentní konstrukce bylo přitom zřejmým motivem pro volbu tématu této knihy, neboť jde o problematiku zajímavou, kterou by bylo žádoucí doplnit o nové poznatky; dalším motivem pro výběr tématu pak byla mj. skutečnost, že podle zmíněné literatury se reflexivní deagentní konstrukce ještě ve staré češtině používala pouze s velmi nízkou frekvencí, takže lze v jejím užívání očekávat zajímavý diachronní vývoj.

Vzhledem k pluralitě dnešního lingvistického myšlení je třeba v úvodu této knihy obecně charakterizovat nejen její vlastní téma, nýbrž také její teoretické ukotvení. Naše práce není přímo rámcována jediným konkrétním teoretickým směrem, nicméně ze spektra lingvistických přístupů, pohybujících se na škále mezi přístupy formálními a přístupy funkčními či funkčně-kognitivními (k této opozici srov. např. Haspelmath, 2000), teoreticky vychází především z přístupů funkcionalistických, jako jsou funkční typologie (srov. např. Croft, 2003; Haspelmath, 2003), konstrukční gramatika (Fried – Östman, 2004; Smirnova, 2015, aj.) a vzhledem k zvolenému tématu zvláště teorie gramatikalizace (Hopper – Traugott, 2003; Himmelmann, 2004; Haspelmath, 2004; De Smet, 2012, aj.). Mezi základní předpoklady, které s těmito přístupy sdílíme, patří, že jazyk svou podobou odráží obecné lidské kognitivní schopnosti a je přizpůsoben svým komunikačním funkcím (tedy že není autonomní), že jazykové kategorie nejsou předem dané, nýbrž jsou jazykově specifické a v čase proměnlivé, projevují se u nich prototypické efekty a neexistují mezi nimi ostré hranice, že gramatika a lexikon tvoří kontinuum, a nejedná se tedy o dvě diskrétně oddělené domény (jazyk není modulární) a v neposlední řadě že jazyk je třeba zkoumat pomocí důkladné analýzy jeho užívání v komunikaci.

Navzdory uvedené orientaci ovšem v této knize reflektujeme (byť v menší míře) rovněž některé relevantní texty zaměřené formálně, srov. např. Medová (2009), Hudousková (2009), Wagner (2011) či Půda (2018).

Knihu sestává ze dvou částí – teoretické a analytické. Cílem teoretické části je (i) zasazení práce do výše naznačeného obecného teoretického rámce, (ii) shrnutí dosud známých (synchronních i diachronních) poznatků o české reflexivní deagentní konstrukci, publikovaných ponejvíce v bohemistických pracích, a především pak (iii) zapojení těchto dosavadních poznatků do kontextu mezinárodní lingvistické literatury věnující se problematice reflexivity i problematice deagentnosti, ať už jde o literaturu typologickou či obecnělingvistickou (srov. zejm. Geniušienė, 1987; Kemmer, 1993; Haspelmath, 1990; Comrie, 1977; Shibatani, 1985, aj.), nebo o studie věnující se specificky situaci v nějakém konkrétním jazyce (jiném než čeština; srov. např. Sansò, 2011; Giacalone Ramat – Sansò, 2011). Poznátky typologické jsou přínosné především tím, že ukazují, jaké jevy jsou v jazycích obecně obvyklé a jaké nikoli; v oblasti reflexivity se tak např. ukazuje, že polyfunkčnost, jíž se vyznačuje české reflexivum *se*, je u reflexivních prostředků v kroslingvistickém pohledu zcela běžná a že i konkrétní funkce, které tyto prostředky v jazycích plní, se ve velké míře shodují, což svědčí o tom, že spektrum funkcí českého reflexiva *se* není v žádném případě náhodné a že jednotlivé jeho funkce spolu evidentně úzce souvisejí; kromě toho typologické práce bohatě reflektují i obvyklé diachronní procesy, k nimž ve vývoji reflexiv v jazycích typicky dochází, čímž mohou do jisté míry „suplovat“ bohemistickou literaturu věnující se diachronnímu pohledu na reflexivitu a reflexivní deagentní konstrukci specificky v češtině, neboť tato literatura je, jak bylo uvedeno výše, pouze limitovaná. Studie věnující se jazykově specifické situaci jinde než v češtině jsou pak inspirativní především z hlediska metodologického, mohou však ukazovat rovněž na zajímavé paralely k situaci české, srov. např. výše citované práce věnující se vývoji reflexivní deagentní konstrukce v italštině, která se sledované konstrukci české v řadě aspektů podobá.

Cílem druhé, analytické části knihy je pak prozkoumat užívání reflexivní deagentní konstrukce na autentickém jazykovém mate-

riálu; předmětem našeho zájmu je přitom užívání této konstrukce v češtině 15.–17. století, neboť z dosavadní literatury na dané téma vyplývá, že právě v tomto období došlo u reflexivní deagentní konstrukce k zásadnímu frekvenčnímu nárůstu, a právě v tomto období je tudíž možné předpokládat poměrně dynamické změny. Prezentovaný výzkum se zabývá tím, (i) jaké je v daném období relativní zastoupení reflexivní deagentní konstrukce, jak se toto zastoupení vyvíjí v čase a jak se liší napříč různými texty, (ii) jakými vlastnostmi se užívání této konstrukce v daném období vyznačuje a jak se tyto vlastnosti případně v čase proměňují (mezi tyto vlastnosti řadíme zejména rysy uplatněných sloves /např. lexikální obsazení, vid či tranzitivita/, slovesných tvarů /např. kategorie osoby, čísla, způsobu či času/, agentu /např. vyjádřenost, forma či reference/ či patientu /např. kontextová zapojenost či pozice vůči slovesu/) a konečně (iii) v jakých typech kontextů se reflexivní deagentní konstrukce prototypicky užívala a čím je v těchto kontextech užívání této konstrukce motivováno, dále jakými specifiky se v těchto kontextech deagentní užití vyznačují a čím lze tato specifika vysvětlit. Celkově přitom v analytické části knihy navazujeme na závěry části teoretické i na některé z otázek, které jsou v teoretické části formulovány, z tohoto důvodu například věnujeme zvýšenou pozornost dokladům reprezentujícím užití víceznačná (umožňující i jinou než deagentní interpretaci), neboť předpokládáme, že právě taková užití hrála klíčovou roli při samotném (postupném) vzniku sledované konstrukce. Materiálovým východiskem analytické části naší práce je vlastní databáze dokladů reflexiva *se*, excerpovaných z širokého spektra dostupných staro- a středněčeských textů a manuálně anotovaných se zřetelem k řadě svých formálních i významových rysů.

Resumé/Summary

This monograph deals with the Czech reflexive agent-demoting construction, i.e. a construction traditionally called reflexive passive (or reflexive impersonal) in which the verb occurs in the reflexive form and the agent is demoted from the subject position. The construction is studied mostly from a diachronic perspective. The book consists of two parts: theoretical and analytical.

The aim of the theoretical part is to incorporate the existing knowledge about the Czech construction in question into the context of both the international literature on the issues of reflexivity and/or agent demotion and the theoretical linguistic literature in general.

In Chapter II.2 (“General theoretical background”), I discuss some basic theoretical concepts especially from the grammaticalization theory (such as *reanalysis*, *actualization*, *unidirectionality*, *grammar-lexicon continuum*, *morphologization* or *renewal*), showing how they can be applied to the area of Czech reflexivity, and specifically of the reflexive agent-demoting construction.

In Chapter II.3 (“Reflexive agent demotion in the context of other constructions with the reflexive marker *se*”), I deal with the issue of reflexivity: different approaches to the Czech reflexive marker *se* are compared and thereafter some comprehensive typological descriptions are summarized which allow us to demonstrate that, to a large extent, the situation in Czech corresponds to the functional distribution of reflexivity in a cross-linguistic perspective.

Chapter II.4 (“Reflexive agent demotion in the context of other passive and agent-demoting constructions”) addresses the question of agent demotion in general: different Czech constructions with the function of agent defocusing are presented (e.g., reflexive construction, periphrastic participial passive or third person plural construction), then I show how the coexistence of such constructions is treated in the international literature and also what differences can be identified between these cognate constructions across Slavic languages.

Chapter II.5 (“Reflexive agent demotion in a diachronic perspective”) focuses on the diachronic aspects of the construction in question, examining how reflexive agent-demoting constructions usually arise cross-linguistically, what is the probable chronology of this process in Czech and what questions are associated with the subsequent constructional development (concerning, for example, the rise of the impersonal construction or the possibility of the overt expression of agents).

The second, analytical part of the book presents original material research on the usage of the reflexive agent-demoting construction in 15th–17th-century Czech texts.

Chapter III.2 (“Language material and classification of reflexives”) introduces the linguistic data on which the analysis is based, clarifies the way of their choice and subsequent processing and outlines the basic classification of functions fulfilled by the reflexive marker *se*, which was used while analyzing its particular attestations.

In Chapter III.3 (“Analysis of the use of the reflexive agent-demoting construction in the 15th–17th century I: overall view”), an in-depth description of the features that characterize the uses of the reflexive agent-demoting construction is presented, including their possible development over time. I analyze both formal and semantic/pragmatic features of the verbs (such as aspect or transitivity), verb forms (mood, tense, etc.), agents and patients (e.g., their reference) as well as of the structures as a whole (generalization over events).

Chapter III.4 (“Analysis of the use of the reflexive agent-demoting construction in the 15th–17th century II: situation types”) describes several so-called situation types, which represent the complex contexts in which the reflexive agent-demoting construction was typically used (e.g., habitual type, possibility type, metatextual type, etc.). By means of these situation types, it is possible both to explain the documented distribution of features and to identify the reasons for the very usage of an agent-demoting construction.

Finally, Chapter III.5 (“Ambiguous contexts”) draws attention to the ambiguous uses that invite more interpretations than just the agent-demoting one (the second possible interpretation being espe-

cially the spontaneous-event one). From a diachronic point of view, these uses are crucial because this type of ambiguity is supposed to have been characteristic of the contexts in which the grammaticalizing reflexive agent-demoting construction originally arose.

Jiří Pergler
**Česká reflexivní deagentizace
v diachronním pohledu**

Vydala Univerzita Karlova, Filozofická fakulta,
nám. Jana Palacha 2, Praha 1,
jako 19. svazek ediční řady Trivium

Jazyková redakce Zdena Wiendlová
Typografická osnova František Štorm
Sazba z písem Baskerville Pro a John Sans Pro Stará škola (staraskola.net)
Tisk Tiskárna PROTISK s. r. o., České Budějovice
Vydání první, Praha 2020